

Світлана Самаріна

ПОЗАШКІЛЬНИЙ НАГЛЯД ЗА УЧНЯМИ У КОНТЕКСТІ ФОРМУВАННЯ ШКІЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ (ДРУГА ПОЛОВИНА ХІХ – ПОЧАТОК ХХ СТОЛІТТЯ)

Сучасний розвиток українського суспільства відбувається у напрямі становлення і утвердження гуманістичних і демократичних відносин у межах освітнього простору. Для оптимізації і прискорення даного процесу необхідно створити високоінтелектуальний і висококультурний резерв, який складатиметься із шляхетних, морально свідомих, дисциплінованих громадян країни. Як відомо, формування особистості починається ще у дошкільному віці, а становлення – у навчальних закладах різного типу. Проте, формування особистості дитини, її культурного, освітнього, виховного потенціалу відбувається й за межами навчальних закладів під час відвідування нею позашкільних і громадських установ, під впливом засобів масової інформації, оточуючого середовища. Якщо моральність учнів, їхня культура спілкування, дисциплінованість у школі залежить від умов організації навчально-виховного процесу адміністрацією навчального закладу, викладачами і вихователями, то у позанавчальний час, зокрема, у громадських місцях, в театрах, кінотеатрах, магазинах, ресторанах за шкільною молоддю залишається право самоконтролю, самоуправління та самодіяльності. Тому, з огляду на зазначене, виникає питання: чи достатньо лише самоконтролю учнів за власною поведінкою у громадських місцях, чи варто долучати школу до цього процесу?

Аналіз педагогічної літератури, сучасних публікацій й архівних джерел, з приводу виховання шкільної молоді, показав, що проблема позанавчального контролю за учнями активно вивчалася і досліджувалася вітчизняними педагогами і науковцями другої половини ХІХ – початку ХХ століття, зокрема, Н. Горбовим, К.Ф. Лебединцевим, А.М. Обуховим та іншими. Визначалася мета позанавчального контролю, його зміст, завдання і методи, було сформовано цілу систему нагляду за учнями, їхньою поведінкою.

Широкий масив праць, присвячених загальним проблемам шкільної дисципліни, знаходимо у творчому доробку науковців, педагогів-практиків ХХ століття В.Е. Гмурмана, А.С. Макаренка, Е.І. Моносона, А.Ф. Невзорової, В.О. Сухомлинського, М.М. Хвиля, Д.Я. Шелухіна та ін.

Доповнюють вітчизняну історіографію

порушеної проблеми ряд сучасних публікацій і праць Н. Довбня, В. Калошчина, Ю. Ніцу, О. Павленка, О. Скринської, Ж. Стельмашук, А. Яворського, в яких міститься інформація про методи й засоби організації дисципліни в сучасній школі та відомості щодо педагогічних умов формування свідомої дисципліни різних вікових категорій школярів.

Проаналізувавши вищезазначені джерела, ми дійшли висновку, що досвід організації позанавчального нагляду за учнями як одного з важливих аспектів шкільної дисципліни потребує детального дослідження в контексті сучасної історико-педагогічної науки. У нашій статті ми пропонуємо розглянути модель позанавчального шкільного нагляду за учнями у другій половині ХІХ – на початку ХХ століття з метою визначення його ефективності і актуальності.

Як свідчить аналіз науково-педагогічної спадщини, архівних матеріалів другої половини ХІХ – початку ХХ століття, що стосуються питань виховання, шкільній дисципліні даного періоду був притаманний «самодовільючий характер» [6, с. 58]. Школа, з властивою їй суворістю та авторитарністю, усіма силами намагалася контролювати життя учнів і тому її вплив не обмежувався контролем поведінки учнів у навчальний час, а й поширювався на позашкільну діяльність вихованців. Зокрема, школа встановила позашкільний нагляд за учнями, регламентувала правила поведінки в громадських місцях та здійснювала контроль за їх виконанням.

Під поняттям позашкільний нагляд («внѣшкольный надзоръ») потрібно розуміти постійний й жорсткий контроль за поведінкою учнів у позанавчальний час як у межах навчального закладу так і поза ним, наприклад: у театрах, скверах, на вулицях міста, а також у квартирах, де проживали вихованці навчального закладу. Актуальності питання відносно встановлення позашкільного нагляду за школярами у позаурочний час у вищезазначений період підтверджується матеріалами архівних джерел. Наприклад, у справі педагогічної ради Ніжинської жіночої гімназії А.Ф. Крестинської за 1907–1912 роки містяться розпорядження керівних органів освіти відносно встановлення суворого позашкільного нагляду за учнями. Зокрема, у протоколі засі-

дання педагогічної ради гімназії зазначено, що відповідно до рішення, прийнятого на зборах директорів середніх навчальних закладів м. Києва на чолі з попечителем Київського навчального округу (далі – К.Н.О.) П. Зіловим від 19 січня 1908 року, у гімназії потрібно встановити суворий нагляд за учнями, слідкувати, щоб усі відхилення від дисципліни, норм і правил моральної поведінки, де б вони не проявлялися, були призупинені виховним колективом і виносилися на обговорення педагогічної ради [5, арк. 23а].

Проблемою «неослабленого» позашкільного нагляду за учнівською молоддю опікувалися не лише педагогічні діячі, а й чиновники. Так, на одній із зустрічей директорів навчальних закладів було зауважено, що педагогічному колективу потрібно більш ретельно слідкувати за вуличною поведінкою учнів, робити зауваження у разі порушень учнівських правил чи незадовільної поведінки школярів. При чому і викладачі, і директори навчальних закладів мали дотримуватися відповідного педагогічного такту в поєднанні з достатньою твердістю [5, арк. 24]. Підкреслювалося, що члени педагогічного складу не повинні боятися можливих зіткнень з учнями, а керуючись принципом «служба не за страх, а за совість» мають зупиняти вихованців на вулицях з метою висловлення своїх побажань відносно поведінки, у випадку здійснення порушення чи з вимогою пред'явити учнівський білет для встановлення особи, а у разі відмови або образи вихователя з боку учня звертатись до поліції [5, арк. 24].

Отже, виходячи із вищезазначеного, ми можемо визначити основні завдання позашкільного нагляду за поведінкою учнів у другій половині XIX – початку XX століття, це: 1) контроль шкільної адміністрації за виконанням вимог, норм та правил шкільної дисципліни учнями; 2) попередження вчинків, що суперечать законам суспільної моралі та вимогам шкільної дисципліни; 3) контроль за відвідуванням навчального закладу.

Проте, за свідчення К.Ф. Лебединцева щодо завдань та ролі навчального закладу у вихованні дисципліни молоді, ми не відкидаємо можливості, що позашкільний нагляд – це був лише привід для встановлення тотального контролю за життям учнів. Відомо, що школа у другій половині XIX – початку XX століття намагалася одноосібно виховувати шкільну молодь і тому прагнула впливати на її життя шляхом вироблення правил для учнів, які регламентували розклад не тільки шкільної, а й позашкільної діяльності, хоча «не имѣла никакихъ средствъ следить за тѣмъ, чтобы ея предписанія исполнялись внѣ ея стѣнъ» [6, с. 62]. Саме задля цього і створювалися різноманітні спроби встановити позашкіль-

ний нагляд, проте, як свідчить К.Ф. Лебединцев, встановлення контролю за позанавчальною діяльністю учнів не досягало своєї мети, оскільки у школи не було достатньої кількості ресурсів задля забезпечення оптимальності даного процесу. На його думку, процес позашкільного нагляду являв собою лише спроби «улавлення учасників», що вносило у педагогічну справу деморалізуючі якості [6, с. 62]. Найбільшої шкоди для виховної справи К.Ф. Лебединцев вбачав у встановленні контролю за відвідуванням учнями театральних та оперних вистав [6, с. 63], а також за поведінкою під час відпочинку у громадських місцях, а саме: «различныхъ садахъ, паркахъ, скверахъ, на людныхъ улицахъ, набережныхъ» [6, с. 65].

З огляду на вищезначене пропонуємо розглянути основні сфери життєдіяльності учнів, в яких здійснювався позашкільний контроль, з метою з'ясування доцільності тотального позашкільного нагляду. У педагогічних джерелах другої половини XIX – початку XX століття міститься перелік місць, де необхідно здійснювати позашкільний нагляд за учнями. Зокрема, це були громадські місця значного скупчення людей: театр, сінематограф, парки, сквери, центральні вулиці міста, квартири, де проживали учні. Окрім цього передбачався нагляд за учнями, яких залишали після уроків у навчальному закладі та у вранішні години перед початком занять, оскільки деякі учні приходили до школи набагато раніше (наприклад, заняття розпочиналися о 8.30 годині ранку, а учні починали збиратися біля школи з 8.00), що створювало скупчення вихованців без нагляду викладачів [5, арк. 10], а також під час масових заходів у шкільному закладі у позанавчальний час, наприклад, літературно-музичних вечорів. Окрім цього, на вищезгаданому засіданні завідувачів середніх навчальних закладів м. Києва, що відбулося під керівництвом Попечителя К.Н.О. П. Зілова 19-го січня 1908 року, було прийнято відповідний витяг про межі поширення позашкільного нагляду за учнями в м. Києві, а саме визначено, що:

1) Адміністраціям навчальних закладів необхідно здійснювати нагляд за поведінкою учнів у театрах, на відвідування яких учні повинні отримувати дозвіл від адміністрації училища, а поліція має слідкувати, щоб школярі не відвідували «ресторановъ, кафе-шантановъ, билліардныхъ, а равно опереточного театра и фарса»;

2) У м. Києві для нагляду за поведінкою гімназистів на Хрещатику з 7 до 9 години вечора потрібно встановити чергування з членів інспекції середніх навчальних закладів [5, арк. 24].

Як бачимо позашкільний нагляд за учнями передбачав безпосередній контроль за поведінкою вихованців у громадських місцях не лише з боку педагогічного персоналу навчально-

го закладу, а й з боку поліції, яка була покликана слідкувати за правопорядком у місті, а також здійснювати контроль установ, які вихованці не мають права відвідувати.

Окрім встановлення обмежень щодо відвідування театральних вистав і розважальних заходів, керівництво навчальних закладів призначало чергових викладачів для нагляду за поведінкою учнів у громадських місцях: скверах, парках, центральних вулицях міста, церквах: «Для надзора за нравственностью учениковъ назначены из преподавателей дежурные по очереди, которые обязаны следить за учащимися, а также сопровождать ихъ в воскресные и праздничные дни въ церковь» [2, арк. 7 зв.] В архівних джерелах ми знайшли свідчення, що серед основних порушень норм та правил поведінки учнями у громадських місцях були: перебування на вулицях у вечірні часи без супроводу дорослих, порушення правил щодо носіння форменого одягу. Наприклад, одній з учениць 7 класу Ніжинської жіночої гімназії ім. П. Кушакевич було зроблено зауваження за перебування на вулиці після 7 години вечора, [7, арк. 41] іншій – за перебування після 9 години вечора, а учениці Ніжинської гімназії А.Ф. Крестинської були помічені на вулицях міста «не в форменномъ платьѣ» [4, арк. 6] і «безъ шляпы» [4, арк. 7].

Цікавими є факти позашкільного нагляду за учнівськими квартирами, де проживали вихованці навчальних закладів. З архівних джерел видно, що для покращення виховної справи навчальними закладами постійно приймалися рішення та розглядалися питання щодо відвідування квартир учнів. У річному звіті Борзенського повітового училища (1866 р.) зазначено, що учнівські квартири розподілені між викладачами з метою нагляду за учнями та станом житла [2, арк. 7 зв.] Так, у зверненні адміністративного складу Борзенського повітового училища 1866 р. до одного з учителів підкреслювалася необхідність нагляду за моральністю учнів, виконанням ними домашніх завдань, а також станом навчальних посібників і речей, що знаходяться на квартирах, в яких проживають вихованці [9, арк. 4].

Проте, не зважаючи на встановлений контроль за поведінкою вихованців і створену систему позашкільного нагляду, учні регулярно порушували дисципліну, що підтверджується рапортами класних наставників й звітами начальників навчальних закладів, які ми знайшли у архівних джерелах.

Як відомо, рапорт – це письмове повідомлення наглядача, написане у довільній формі, з переліком виявлених порушень правил поведінки учнями у громадських місцях до адміністрації навчального закладу, на основі яких складалися звіти до міністерства освіти. Так, на основі рапо-

ртів про порушення правил поведінки у громадських місцях ми виділили основні види провин учнів: перебування на вулиці у недозволеній час [7, арк. 17], прогулянки після 7-ї години вечора без супроводу дорослих [7, арк. 41], [4, арк. 23], випадки порушення правил щодо форми одягу [7, арк. 68], [4, арк. 6–7]; манкіровка уроками; порушення правил поведінки у театрі та сінематографі [7, арк. 3, 5], проте є й рапорти, де педагогічний персонал засвідчує, що відхилень у поведінці вихованців у громадських місцях помічено не було, оскільки учні дотримувалися усіх вимог та встановлених правил [1, арк. 140], [7, арк. 3].

Аналіз архівних джерел свідчить, що у випадках порушення вихованцями установлених для них правил, приймалися відповідні заходи, наприклад, заходи «позитивного характеру», що здійснювались шляхом словесного попередження і навіювання [3, арк. 9], проведення бесід з приводу порушень з метою «поднятия в детяхъ чувства личной ответственности» [4, арк. 4], а також, у випадку «выдающегося проступка» – шляхом покарання, повідомлення батьків та винесення провини учня на обговорення педагогічної ради. Як зазначено у звіті педагогічної ради Ніжинської жіночої гімназії ім. Крестинської, «перераховані заходи давали у загальному задовільний результат» [3, арк. 9]. Водночас, деякі педагоги на початку ХХ століття схилилися до думки, що позашкільний нагляд не сприяв досягненню належного результату взагалі, а призводив лише до падіння авторитету самої школи [6, с. 66]. На думку К.Ф. Лебединцева, школа повинна була як найшвидше відмовитися від спроб безпосереднього позашкільного нагляду та залучити до тісної співпраці сім'ю та громадськість [6, с. 63]. Серед основних причин недоцільності здійснення позашкільного нагляду педагогічним персоналом освітніх інституцій він вбачав, по-перше, відсутність достатньої кількості вихователів для забезпечення контролю за поведінкою учнів в усіх громадських установах, включаючи дозволені заклади, такі як театри, сінематографи і заклади, відвідування яких учням було заборонено, наприклад ресторани, бари, будинки розпусти й ін.; по-друге, відсутність належного виховного впливу позашкільного нагляду і перетворення його на «самообман», оскільки учні замість дотримання правил громадського порядку починали ховатися від наглядачів у менш людних місцях, де не було вихователів; по-третє, школа не достатньо володіла інформацією про буденне життя учнів, про їхні сімейні умови проживання, що не дозволяло їй повністю регламентувати позанавчальну діяльність учнів [6, с. 65–66].

На початку ХХ століття прогресивні педагогічні діячі почали ставити під сумнів ефек-

тивність методів здійснення позашкільного нагляду і пропонувати своє бачення здійснення контролю за позанавчальною діяльністю учнів. Наголошувалося, що школа має взагалі відмовитись від спроб тотального позашкільного нагляду, а функції контролю учнівської діяльності за межами навчального закладу мають перейти до батьків вихованців й громадськості [6, с. 66–67]. Зауважимо, що відповідно до нової концепції позашкільного нагляду, педагогічний персонал не залишався осторонь процесу виховання учнівської молоді у позанавчальний час, а як прогресивний та компетентний педагогічний орган мав активно приймати участь і допомагати батькам і громадськості, надаючи консультації та поради. Наприклад, К.Ф. Лебединцев вважав за необхідне створення батьківських комітетів, педагогічних гуртків, а також громадських організацій, які б займалися розробкою та реалізацією аспектів, що стосувалися позашкільного нагляду за учнями.

Аналіз архівних матеріалів дає підстави стверджувати, що перші позитивні результати щодо реалізації цих задумів з'явилися значно пізніше. Наприклад, у протоколах засідань педагогічної ради Ніжинської жіночої гімназії ім. П. Кушакевича за 1917 рік наголошується, що позашкільний нагляд мають здійснювати батьки, батьківський комітет та самі учні разом із педагогічним колективом [8, арк. 88 зв.]. А того ж року батьківським комітетом вищезазначеної гімназії було визначено, що для реалізації позашкільного нагляду спільно із членами педагогічного колективу призначаються 2 учениці 7 та 8 класів, які мають не лише приймати участь у контролі за поведінкою учнів за межами школи, а й пропонувати свої ідеї відносно «нормь жизни учениць внѣ гимназїи, применительно къ духу времени» [8, арк. 95].

Як бачимо організація позашкільного нагляду за учнями у другій половині XIX – на початку XX століття носила системний характер і здебільшого здійснювалася силами педагогічного колективу шкільних закладів з метою дисциплінування учнів. Школа переважно прагнула до одноосібного, авторитарного контролю за поведінкою учнів, намагалася охопити ним усі сфери поза навчальної діяльності учнів. Проте, з огляду на проведені нами дослідження, ми зробили висновок, що цей вид контролю не був ефективним і дієвим, оскільки школа не розвивала у своїх ви-

хованцях самосвідомість, самодисципліну, не надавала їм самостійності у контролі за власною поведінкою, а отже не створювала оптимальних умов для розвитку культурної, дисциплінованої особистості шляхом формування в учнів свідомого ставлення до своїх обов'язків і правил поведінки.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Годовой отчетъ Нежинской женской гимназїи за 1904 г., 1905–1906. – Філія державного архіву Чернігівської області в м. Ніжині (далі – ДАЧОН), ф. 1234, оп. 1, спр. 30, арк. 1–230.
2. Годовой отчетъ о состоянїи учебныхъ завѣдѣнїи, 1866. – ДАЧОН, ф. 1356, оп. 1, спр. 65, арк. 1–31.
3. Дѣло Педагогическаго Совета Нѣжинской А.Ф. Крестинской Гимназїи Объ отчетно-сти Председателя Педагогическаго Совѣта по Гимназїи, 1911. – ДАЧОН, ф. 1235, оп. 1, спр. 37, арк. 1–31.
4. Дѣло Педагогическаго Совета Нѣжинской А.Ф. Крестинской Гимназїи О внѣшкольномъ надзорѣ за учащимися, 1909–1910. – ДАЧОН, ф. 1235, оп. 1, спр. 49, арк. 1–143.
5. Дѣло Педагогическаго Совета Нѣжинской А.Ф. Крестинской Гимназїи съ распоряженїями высшаго начальства принимаемыми къ исполненїю и руководству за 1907–1912 годы. – ДАЧОН, ф. 1235, оп. 1, спр. 1, арк. 1–23.
6. Лебединцевъ К.Ф. Какъ поддержать дисциплину въ нашей средней школѣ / К.Ф. Лебединцев // Педагогическая мысль. – 1904. – вып. 1. – Изданіе Коллегїи Павла Галагана / Под ред. И.А. Сикорскаго и И.И. Гливенко. – С. 56–86.
7. Переписка съ попечителемъ КУО о предоставленїи сведений и донесенїи о внѣшкольномъ повѣденїи учащихся, 1910–1911 г. – ДАЧОН, ф. 1234, оп. 1, спр. 64, арк. 1–71.
8. Протоколы засѣданїи педагогическаго Совета гимназїи, 1916–1918. ДАЧОН, ф. 1234, оп. 1, спр. 109, арк. 1–124.
9. Разныѣ бумаги особаго дѣла не заключающие, 1866. – ДАЧОН, ф. 1356, оп. 1, спр. 61, арк. 1–86.